

- ²⁵ LITVÁN–SZÜCS I. 1972, 81. p.
- ²⁶ Szabó Béla: *A magyar korona országainak státusjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanctio szerint*. Pozsony, 1848, Az író sajátja, 96. p. (Új kiadás: Szabó Béla: *Honunk státusjogi állása*. Budapest, 2008, Magyar Közlöny.)
- ²⁷ DEÁK Ferenc: A húsvéti cikk. In DEÁK Ferenc: *Munkáiból*. II. kötet. Budapest, 1906, Franklin, 104–117. p.
- ²⁸ SZABÓ 1848, 11–12. p.
- ²⁹ SZABÓ 1848, 6. p.
- ³⁰ SZABÓ 1848, 13. p.
- ³¹ SZABÓ 1848, 20. p.
- ³² SZABÓ 1848, VI.
- ³³ SZABÓ 1848, VIII.
- ³⁴ SZABÓ 1848, 82. p.
- ³⁵ SZABÓ 1848, 80. p.
- ³⁶ SZABÓ 1848, 80. p.
- ³⁷ SZABÓ 1848, 82. p.
- ³⁸ CONCHA Győző: Szabó Béla elfeledett közjogászunk. In CONCHA Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. I. Budapest, 1928, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása; SZABÓ 1848, 199. p.
- ³⁹ SZABÓ 1848, 126. p.
- ⁴⁰ KOSSUTH Lajos: Nyílt levél Deák Ferenchez. *Magyar Újság*, 1867. május 26; SZABAD György (szerk.): *Kossuth Lajos üzenetei*. Budapest, 2004, Neumann.
- ⁴¹ KARDOS József: *A szentkorona-tan története (1919–1944)*. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 26. p.
- ⁴² KARDOS 1985, 24. p.
- ⁴³ LACKÓ Mikós: *Sziget és külvilág*. Budapest, 1996, MTA Történet-tudományi Intézet, 251. p.

MŰHELY

Vasas Tamás

Ki a gentry?

Concha Győző a magyar rendiségről és a hazai nemesség társadalmi átalakulásáról a XIX. század második felében

I. Bevezetés

A lapjaiban az államtudományi kutatások hazai horizontján nem elhanyagolható tényezőként tekinthetünk arra, hogy az 1848-as forradalmi törvényalkotás után a hazai rendi viszonyokról, általában a rendiségről való tudományos gondolkodás milyen irányvonalak mentén fejlődött. Ebben jelentős, teoretikai szempontból releváns műnek tekinthető Concha Győző *A gentry* című írása,¹ amely először a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg, de a szerző több állam-, politika- és társadalomtudományi témájú tanulmányát tartalmazó antológiája, a *Hatvan év tudományos mozgalmi között* című munkájának második kötete is tartalmazza.²

II. A „gentry” státusza Concha értelmezésében

A „gentry” személyéről való elmélkedés kiindulópontja Concha esetében a nemesség, pontosabban a köznemesség és a főnemesség összehasonlítása. Persze ez csak komoly megismerésekkel tekinthető tényleges, diszjunktív

összehasonlításnak, hiszen Concha is tényként kezeli, hogy akár az ún. köznemességről, akár a főrendiségről beszélünk, mind a két társadalmi osztály általánosságban a nemesség, a magyar rendiség generális gyökereiből származik, a közöttük fennálló különbség csupán rangbeli jelleggel bír. Ennek ellenére a történelmi események eredményeként mind a nemesség, mind a főnemesség számos alrétegre tagozódott, és egymástól olyan társadalmi mértékben óriásnak tekinthető távolságra kerültek, hogy közös gyökereik és eredetük már alig állapítható és található meg. A dzsentriség kialakulása Concha álláspontja szerint a főnemesség társadalmi hanyatlásához köthető, minthogy az 1848-as események után a főnemesség befolyásából, vagyonából nagyon sokat veszített, és a forradalmi átalakulás után magát már dzsentrinek nevezi, amely ugyan angol kifejezés, lényegében a középosztály reprezentánsának tekinthető hazai viszonylatok szerint. Vagyis a gentry az a személy, aki főnemesi státuszát, vagyoni és társadalmi befolyását elveszítve a magyar főnemességből a mindenkori középréteget alkotva átlép abba a szociális viszonyrendszerbe, ami a gentry helyzetéhez kapcsolódik.³

1. Mágnásság

Ezzel kapcsolatban alkalmazza Concha a *mágnásság* kifejezést is, mely szintén a nemesség és főrendi viszonyok helyzetéhez kötődik, ennek a fogalomnak természetesen a dzsentrinél jóval régebbi etimológiai gyökerei vannak a magyar jogban.⁴ Bár a mágnások és a nemesek helyzetének egymásra utalt mivolta erősen gyengülni kezdett már az 1848-as átalakulás kezdetei előtt is, írja Concha.

Mágnásság és nemesség mint urak és nemesség körül összehasonlításra, mellyel kapcsolatban a legfontosabb alapvetés mindenképpen a kettő jogegyenlősége a szabadság területén, hivatkozik Concha Werbőczy megállapításaira. Az összehasonlítás oka feltételezhetően az, hogy a rendiségen belül a „legkiválóbb” réteg, vagyis a főnemesség és a köznemesség között már egészen a ren-

Eur. VII.

Tav. 3.

 Magyar mágnások 1831 körül⁵

di társadalom kialakulása óta egészen a forradalmi, 1848-as reformrendszerig állandó érdekellentétek álltak fenn, melynek háttérben hol politikai, hol vagyoni, hol személyi érdekekhez fűződő konfliktusok húzódtak.

Concha szerint Werbőczynek helyes az a megállapítása, miszerint a nemesség közötti aránytalan birtokmegoszlás történelmi kialakulása aránytalan, aszimmetrikus viszonyrendszert teremtett a nemesség keretei között. A feudális társadalmi rendszerben a lehető legnagyobb birtokvagyon jelentette az uralkodó személyéhez való tényleges érdekbeli közelséget is, ez azonban a katonai szolgálatok területén is többletköteleességekkel járt egy adott csoport esetében. Werbőczy ezt a helyzetet *tiszteletbeli elsőbbségnek* nevezte, azonban sokkal inkább vélte elnyerhetőségét megalapozottnak a személyes érdemek és kiválóság által, mint a birtokbeli vagyon révén, azonban fontosnak tartotta deklarálni azt, hogy ez a tiszteletbeli elsőbbség a jogosultságok terén senkinek az esetében sem járhat többletek elnyerésével.⁶

Azonban a XVI. századot, vagyis Werbőczy korát követően tovább folytatódott a nemesség társadalmi tagozódása: az örökös főnemesség különböző testületekben és osztályjellegű közegekben kezdett elkülönülni, és megosztott viszonyok kezdtek el kialakulni a törvényhozásban való részvétel viszonylataiban is, amit tovább fokozott az a helyzet, hogy a főnemesség a törvényalkotásban személyesen, míg a köznemesség csak közvetve, megbízott követeik útján részesülhetett. Megjelentek továbbá új

címek és hozzájuk kapcsolódó specifikus jogosultságok is a *főispáni* hivatalok betöltése révén, így a nemesség felső osztályának létrejöttével az elkülönülés csak egyre kaotikusabbá vált. Ebben a helyzetben a nemesi középosztály az *alispáni* rétegekre, az *országgyűlési követekre*, a *szolgabírói tisztségekre* korlátozódott vagyoni helyzete és megoszlása alapján. Bár a jogegyenlőség kérdésével kapcsolatban érdemes megjegyezni és külön felhívni a figyelmet Concha azon lényeges megállapítására, amely szerint ezek a nemesi rétegek közfeladataik ellátására akár államilag megszabott bírságokkal, szankciókkal is kényszeríthetőek voltak, ezek a feladatok pedig leginkább helyi-területi, vagyis megyei tisztségviselői pozíciók elvállalását jelentette.⁷

Ez a viszonyrendszer magától értetődően olyan osztálykülönbségeket alakított ki a nemesség közegein belül, amely nagymértékben hozzájárult a rendi ellenérdekeltségek kialakulásához. Ez azonban a főnemesség esetében, ha csak az ő társadalmi rétegüket vizsgáljuk, nem így alakult. A helyzetet szerencsésen ellensúlyozta az a tény, hogy a nemesi főrend kiváltságos helyzete csak a törvényhozásban való közvetlen részvételi lehetőséget jelentette, és nem a tényleges vagyoni előnyt. A főnemes és a köznemes jogilag egyenlő helyzetben maradt, vagyoni helyzetük különbözősége nem hordozott magában a mérték szempontjából rivalizálási veszélyt, az osztályok között nem álltak fenn házassági akadályok, vagyis a „konnubium” és „kommercium” egysége megmaradt a nemességen

belül, ahogy arra Concha utal. A köznemesség is eltűri a főnemesség törvényhozói privilégiumait, és a főnemesség sem lát érdeksérelmet abban, hogy a megye jelentős tisztségeit vagyonos köznemesek töltsék be.⁸

Mindezek ellenére fennmarad az öröklöttség és az örökösség kérdése, hiszen az ún. mágnásság és nemesség tekintetében megállapítható, hogy a főnemesi státuszt az azt betöltő személy az uralkodótól való adományozás révén személyes érdemei révén nyeri el, ehhez nem szükséges a közösség jóváhagyó hozzájárulása. A megyei tisztségeket betöltő köznemesek ugyanakkor címeiket és tisztségeiket öröklött vagyoni helyzetükre való tekintettel is megszereshetik, akár delegálhatják is, ehhez azonban szükséges az öröklött vagyon bírása, vagy az újnak megszerzése, erkölcsi kiváltság felmutatása és az azonos nemesi réteghez tartozó közösség elismerő hozzájárulása.

2. A nemesség kasztosodása

Részben ez eredményezi Concha szóhasználatában a nemesség kezdődő „kasztosodását” is. Ez a kasztosodás már önmagában fennáll, és megvalósul a főnemesség közvetlen törvényhozói hatalma és jogosultságai által, ugyanis ez az elkülönített és speciális, főnemesi törvényhozói jog az egész főrendet szembeállítja az ország teljes nemességével, vagyis kasztot eredményez különálló helyzetük, mint a törvényhozás folyamatában betöltött kiváltságos szerepük által.

Az örökösség a születés helyzete révén, ugyanakkor az új nemesítések, vagyis egy szerzett nemesi címmel való gazdagodás helyzete a teljes nemesi rendben nem eredményez jelentős változásokat, hiszen a nemesség többsége a születés által szerzi jogait, összevetve a főnemesség esetében a törvényhozói jog megszerzésével.

A kasztosodás ténye ellenére ugyanakkor éppen ez a helyzet az, ami Concha szerint okozatilag kiegyenlíti az esetleges érzelmi-személyes alapú érdekellentéteket a fő- és a köznemesség tekintetében. Ugyanis ez a fajta érdekbeli és vagyoni kollektívizmus szülhet egységes szolidaritást a szóban forgó nemesi rétegek között. Bár tény, hogy Concha írásában rendkívül határozott kritikával illeti a főnemességet a köznemesség iránt tanúsított szolidaritásának tekintetében, melyet véleménye szerint később haladéktalanul feladott azzal, hogy mint a Szent Korona leteleményeseinek járó kötelezettségek mellett, különböző történelmi események hatásaként szolgálatokat kezdtek el végezni olyan hatalmi egységek irányába is, amelyek nem kizárólag a Szent Koronához tartoztak.

Ez a tendencia afféle szakadást, de legalábbis jelentős mértékű eltávolodást eredményezett a főnemesség részéről a köznemességgel való konszenzustól, ami együtt járt valamiféle műveltségi előrehaladottsággal is a főnemesség részéről a köznemességgel szemben, amely természetesen szintén csak fokozta az ellentéteket, továbbá a már korábban említett helyzet eredményeként a királyhűség kérdését is elmélyítette.

A probléma Concha szerint a következő: amennyiben a két nemesi réteg között az a fent említett szolidaritási

alapú összetartozás megszűnik, az lényeges jogi és politikai problémákat is eredményezhet. Ennek az összetartozásnak a megszűnése több szimptomában is megnyilvánulhat. Ez pedig nem más, mint a nemesi privilégiumok megszűnése, azoknak a kiváltságoknak a megszűnése, amelyek a rendi társadalmon belül elkülönítették a nemességet az ország többi személyi csoportjától, és jogilag is megalapozták magasabb rendű függetlenségüket és szuverenitásukat. Ezek a privilégiumok a következő területeken frekventálódtak: egyrészt a nemesség birtokjogi helyzetében, vagyis földtulajdonaik eloszlásában, közteherviselési, illetve adójogi kiváltságaikban, valamint a hivatali és a törvényhozási érdekeltségeikkel kapcsolatos helyzetükben.⁹

A privilégiumok megszűnése egy lassú, hosszú, de biztos eredményű folyamat lezajlásaként mindenképpen a köznemesség, vagyis Concha szóhasználatában *magának a nemességnek* a megszűnését eredményezi. E folyamat zárásaként a nemesség csak kevés és csekély jelentőségű kiváltság megőrzésében marad meg fennálló és elkülönült osztályként, de nemesi státuszát lényegében már elveszítve. Ilyen „jelentéktelen” kiváltságok az ún. *nemesi testőrségben* való jelenlét, az alapítványi szervezetekben való részvétel, *különleges egyesülési jog*, a *hitbizomány-állíthatás kiváltsága*, az öröklési jogban való „némely kivételes bánásmód”, a nemesi birtokhoz mint ingatlanjogi jogosultsághoz kapcsolódó vagyoni előnyök, a cenzusoktól mentes választójog stb. A lényeg, hogy a nemesség ezek révén egy hétköznapi érdemrenddé válik Concha álláspontja szerint, mely az egyéb, különböző állami tisztségekkel bíró társadalmi csoportoktól mindössze abban különbözik, hogy abba tagjai *születés*, és némely kivételes esetben *szerezés*, vagyis a cím újonnan való uralkodói adományozása által kerülnek be.¹⁰

Az ellentét azonban e „*rendi leépüléssel*” még erőteljesebb lesz, ráadásul egy speciális, új közjogi helyzetet is eredményez, hiszen a főnemesség a nemesség e jogvesztésével szemben tovább erősödik, és megmarad kiváltságos törvényhozói helyzetében, sőt az országgyűlésnek nem választott tagjaiból álló szervezetétől, *quasi képviselői házától* is elkülönülten létrehozzák a teljes törvényhozói kiváltságokkal bíró parlamenti *felsőházat*. Ez a fajta új főrend lényegében már nem vagyoni, kulturális-műveltségi kiváltságában mutatkozik meg leginkább elkülönülésének mértéke szempontjából, hanem annak legfontosabb ismertetőjegye a törvényhozásban betöltött kivételes, vezetői státuszú helyzete lesz. Ez a felsőházi főrend már teljes mértékben elkülönül a klasszikus főnemesi, vagyis grófi-bárai *kasztoktól* is, és egy azoktól független, új társadalmi és politikai vezető „osztály-csoportként” kezd el funkcionálni.¹¹

Ennek az új társadalmi helyzetnek a politikai következményei egy „*Új Magyarország*” formájában és társadalmi struktúrájában realizálódnak, melynek eszmei kibontakozásában és fejlődésében rendkívül jelentős szerepet töltött be az 1885. évi törvényhozás, írja Concha.¹² Az 1885. évi törvényhozási tendencia egyrészt tovább súlyosbította a rendiségben belüli szakadást, hiszen deklaratív az örökösség jogán szerveződött főnemességet két rendbe

sorolta: megalkotta a *címzetes főrendiség* terminusát és csoportját, melynek lényegi tulajdonsága, hogy nem rendelkezik törvényhozói jogosultságokkal, és rendelkezik a *hivataluknál fogva a főnemességhez tartozó csoportról*, akik csak *életfogytig tartó jogosultság* által tartozhatnak a főrendhez.

3. Az új főnemesség

Az 1885. évi törvényhozás lényegében így alkotott három hermetikus alcsoportot a korábban egységes, nem címzetes, vagyis *valóságos főnemesség*ből. Az, hogy a rendi-nemesi társadalom lényegi átalakulását ez milyen jelentős mértékben fokozza, jelzi az is, hogy ennek az új főrendi társadalmi berendezkedésnek a szerveződése teljes mértékben eltér a korábbi főnemesség kialakulásának és stagnálásának szempontrendszerétől, a három alcsoport tagjait képező egységektől különböző alkalmassági feltételeket követelnek meg címeik betöltéséhez.

Az egyik legfontosabb ismertetőjegye ennek a radikális változásnak a *születés jogán* való rendbe kerülés megszűnése volt. Korábban a főnemesi cím megszerzésének szinte egyetlen és kizárólagos joga a születés ténye és helyzete volt, az új főrend három csoportjában ez a feltétel elveszíti korábbi, lényeges jelentőségét. Ez az új helyzet és annak következményei, leginkább az ún. *örökös főrend* tagjai számára voltak jelentősek.

Így már az 1848-as események kezdetével, de 1885-re mindenképpen megszilárdult az új, törvényhozói hatalommal bíró főnemesség, melynek teljesen elkülönített, speciálisan elvont jogalkotói jelentősége, szerepe, célja és funkciója van, így önmagában elkülönült, de egységes, sajátos társadalmi rendként áll fenn. Ezzel szemben a korábbi, általános nemesség egy széthullóban lévő, hatalmát, vagyoni és társadalmi befolyását teljes mértékben elvesztett, átalakuló társadalmi csoportként marad fenn. Egyetlen összetartó ereje a *hagyomány* és a familiáris eszmék által eredeztetett *becsület*. Ugyanakkor Concha megállapítása szerint megmarad ennek a befolyását veszített csoportnak a folyamatos törekvése arra, hogy pozitív társadalmi megkülönböztetésben részesítsék.¹³

Az igazán jelentős, új különbség a három alcsoportból álló főnemesség és a befolyását veszített *nemesség* között a *kohéziós erő* megléte, illetve annak hiánya. A főrend speciális és kiemelt törvényhozói közfeladatai teljesíté-

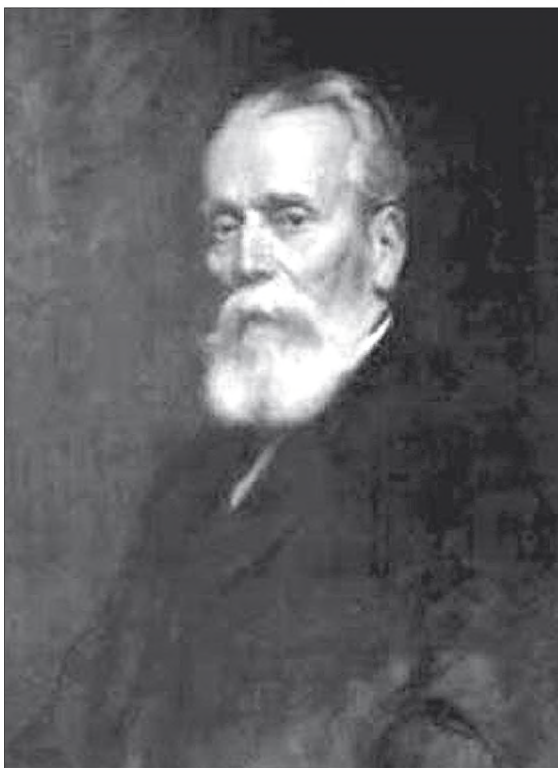
se érdekében, teljes mértékben egységes, összetartozó és összetartó, mindenféle szakadástól mentes, egységes csoportot képez, tagjait összeköti az a feladatrendszer, ami működésüket megalapozza.

4. A nemesség identitásvesztése

Ellenben a *nemességnek*, mint jogilag már lényegében megszűnt társadalmi csoportnak, eltűnik az összetartó ereje, a tagjai közötti kapcsolódás teljes mértékben fellazul. Ennek az oka az, hogy eltűnnek azok a feladatai, amelyek kiemelt státuszt biztosítottak számukra a társadalom többi rétegével szemben. Közéleti működésük lényegtelené válik, és ez teljes mértékben átalakítja a korábbi nemesség belső szerveződési rendszerét is, új társadalmi szerepekben jelennek meg, családi viszonyaik megváltoznak, olyan rétegekkel és körökkel kerülnek kapcsolatba, akár együttműködés, kapcsolatfelvétel, akár házasság révén, amelyekkel korábban nem érintkeztek közvetlenül. Így kerül a nemesség marginális helyzetbe saját feladatainak, rendbeli funkcióinak ismereti hiányában.¹⁴

Concha megállapítása szerint az 1848-as reformkor utáni tizenhét évig tartó abszolút osztrák uralmi rendszer, de még a kiegyezés is nagyon nehezen volt képes a nemességet az átalakuló társadalmi viszonyok között ébredésre, cselekvésbeli eszmélésre készíteni. Az 1867-es változások rendszere az új közjogi szabadság helyzetének ígéretével keltett reményt a nemességben helyzetének javulásával, de ez a lelkesedés az 1870-es évek végére teljes mértékben megszűnt, és kiábrándulásba torkollott. Bár az ország alkotmányos életének e szakasza biztosított új lehetőségeket a nemesség számára a felemelkedéshez különböző állami és közgazdasági tisztségek betöltése révén, de Concha álláspontja mégis egyértelműen az, hogy a nemesség nem képes megtalálni a számára legmegfelelőbb pozíciót az új jogrendben. Anyagi megélhetésük alapvetően a földbirtokosi helyzeten és a hivatali pályán alapul. Az akkori termelési és bürokratikus viszonyok azonban nem biztosítottak feltétlenül kedvező megélhetési viszonyokat az ilyen területeken tevékenykedőknek.¹⁵

Ezekkel a témákkal kapcsolatban, mint társadalmi jelenségek egyikére reflektál Concha az akkori történelmi helyzet eredményezte magyarországi kivándorlási állapotokra, idézve Pisztóry Mór statisztikáját.¹⁶ E tudományos kutatás eredményeinek vizsgálata révén állapítja meg

Concha Győző¹⁷

Ezekkel a témákkal kapcsolatban, mint társadalmi jelenségek egyikére reflektál Concha az akkori történelmi helyzet eredményezte magyarországi kivándorlási állapotokra, idézve Pisztóry Mór statisztikáját.¹⁶ E tudományos kutatás eredményeinek vizsgálata révén állapítja meg

Concha, hogy Piszatory kivándorlási prognózisa egy nagyon káros és a nemzet egységére nézve „fogyatkozató” tendenciát állapít meg hazánk népessége szempontjából. Piszatory megállapításai szerint az 1870-es évektől rendkívül jelentős kivándorlási hullám indult meg hazánkban az Amerikai Egyesült Államok irányába, melynek eredményeként 1882-re az évenkénti kivándorlók száma meghaladta a 10 000 főt. Ez az 1870-es években meginduló tendencia növelte és súlyosbította a magyar földviszonyokkal és társadalmi állapotokkal összhangban nem lévő kivándorlást, amely magától értetődően a nemességet is érintette, hiszen főként a vagyonosabb állampolgárok éltek a kivándorlás nyújtotta új anyagi és pénzkereseti forrásokat jelentő lehetőségekkel.¹⁸

Concha szerint a kiegyezés utáni állapotok között végtelenül letargikus állapot uralkodott el a nemességen, mely nagymértékben akadályozta mindennemű társadalmi fejlődésüket. Ez az általános letargia részben vagyoni és állami befolyásuk teljes mértékű átalakulásában gyökerezett, ahogy azt már korábban is említettük. Ez Concha véleménye szerint részben egy nosztalgikus elmélkedés és egyben fájdalmas epekedés is régi helyzetük után, nem képesek akceptálni, hogy nemesi állapotukban már nem *földesurak* annak klasszikus feudális értelmében, hanem egyszerű *földbirtokosok*, még ha ez jelentős vagyoni előnyökkel is járt esetükben.

Concha észrevétele véleményem szerint teljes mértékben megállja a helyét a tekintetben, hogy a nemességnek ez az 1870-es, 1880-as évekbeli nosztalgikus letargiája bizonyos értelemben valóban csak megalapozatlan nosztalgia, ami már régen nem volt összeegyeztethető az akkorra kialakult gazdasági és társadalmi viszonyokkal. Olyan nemességet lát maga előtt, amely képtelen elfogadni az újonnan kialakult gazdasági és vagyoni helyzettel kapcsolatban azt, hogy a földtulajdonához kapcsolódó korábbi, feudális keretek között elfogadottan működött előjoga már nem áll fenn, hanem földbirtoka csak egy nemesi előjogtól mentes gazdasági egység mint tényező, amely hasonló státusszal és likviditási pozícióval jár, mint a szomszédos földbirtokosé. Ezekben a helyzetekben a nemesség félti saját vagyoni befolyását, megélhetését és az imént említett előjogait, nevesítve például a *gyermekek egyenlő örökösödését*, a *forgalmi javak biztosítását*, illetve a *váltó- és hiteltörvények* biztosította garanciákat.¹⁹

E nemesi identitásvesztés további káros hatása a középréteg csoportjában kialakuló közömbösség a magyar alkotmányosság és annak védelme irányába. Az újonnan kialakult gazdasági és társadalmi helyzetben a nemesség saját jogosultságainak apadása fényében csalódottságot érez a magyar közrenddel kapcsolatban. Concha világos megállapítása, hogy ez a társadalmi réteg elevenen őrzi magában azokat a történelmi emlékeket, amelyek az 1848-as átalakuláshoz és forradalomhoz kötik érzelmileg. Úgy érzik, hogy az az állami rend, amelynek átalakulásáért és későbbi stabilizálódásáért évtizedekkel ezelőtt harcoltak és vérüket ontották, most cserbenhagyta és – jogaik csorbitásával – el is árulta őket. Ebből eredően a nemességben kialakul egy logikusan értelmezhető ellenérzés, amely a magyar alkotmány és alkotmányosság iránti elkötelezett-

ségét csökkentheti.²⁰ Ráadásul a nemesség a társadalmi rangvesztés folyamatában mindezeket úgy éli át, hogy még mindig követeli magának saját státusza folytán speciális kiváltságait a földbirtokkal kapcsolatos gazdasági viszonyai és egyéb régi nemesi kiváltságai tekintetében.

Ezekhez a folyamatokhoz Concha véleménye szerint határozottan kimutatható nemzetközi tendenciák is kapcsolódnak. Közép-Európában ebben az időszakban kezdődött el a nemzetközi kereskedelmi jog szabadságának és a hazai szabad iparüzési jognak a részleges korlátozása,²¹ mely rendkívül élenkítő hatással volt a szocialista szemléletű szakszervezeti mozgalmak felerősödésére. Ezt az irányzatot a nemzeti kormányzatok támogatták, de a civil társadalom részéről csak a vagyonos közegek helyeslését élvezte. Így Concha figyelemre méltó megállapítása az, hogy azok a törekvések, amelyek az említett nemzetközi viszonylatokban az *állami szocializmus* megerősödéséhez és fejlődéséhez vezettek, részben ugyanazokból az igényekből táplálkoznak, amelyeket a hazai középréteg is megfogalmazott a társadalmi kiábrándulás folyamatának időintervallumában. Ezek az igények, illetve *óhajok* pedig, ahogy Concha fogalmaz, egyértelműen a rendi különálláshoz kötődő kiváltságos jogi helyzet *restaurálásához* kötődnek, a társadalom individuális egységei mellett a különböző kisebb anyagi erőforrásokkal rendelkező érdekcsoportok, így társulások, testületek, szövetkezetek létjogosultságának állami szintű elismeréséhez. Ezekkel kapcsolatban hazai szinten világosan megfogalmazódott a földbirtokkal kapcsolatos örökösödési jogot konstruáló törvényeknek az igénye, és ebben a folyamatban a jogdogmatikai gondolkodás képviselői egyértelműen reakciós mozzanatot véltek felfedezni.²²

Ehhez a reakciós vádhoz a hazai nemességnek természetesen egy igen tekintélyes része csatlakozott.

5. A „gentry” megjelenése

De hogyan is függnek össze ezek a folyamatok a „gentry” fogalmának hazai megjelenésével? Már utaltunk rá, hogy az újonnan kialakult társadalmi és gazdasági rendben a korábban *földesúri* helyzetben lévő nemesség az egyszerű *földbirtokos* szerepében és jogállapotában találja magát, melyet érdeksérelemként értékelve méltánytalannak tart saját magára nézve.

Érzi korábbi különállóságát, és ebből részben megőrzöttek is talál egyes területeket a megyei szintű tisztisgek betöltésében, de kifejezetten reflektálni kíván megváltozott társadalmi pozíciójára. Ennek az ellenhatásokkal teli, zavaros társadalmi rendszernek az időszakában, a nemesi kiváltságok megszűnésének korszakában, amelyben egyre csak erősödik a korábbi erőviszonyok és a gazdasági és a politikai szerepek visszaállításáért folytatott társadalmi harc, kialakul egy mozgalom, amely bevezeti az érintett társadalmi réteg definíálásában az angol „gentry” kifejezést.

Concha szerint e kifejezés célja és feltűnésének is oka egy *szemantikai posztulátum*, egy megfogalmazási törekvés arra irányulóan, hogy a megnevezéssel létrejőjön bi-

zonyos kohézió a megszűnő és régi nemesség, az újonnan kialakuló középosztály, a vagyonos földbirtokosok, illetve az anyagi jómódban élő értelmiségiek társadalmi rétegei között.²³

Három újonnan kialakult társadalmi csoportot foglal magában tehát a gentry közössége Concha szerint: a régi nemességet, a földbirtokos réteget és az értelmiségi szférát. Érdeemes megemlíteni, hogy az ezen jelző használata alatt érdemeikben egyesíteni szánt csoportok nagyban támogatták azt a tendenciát, amely ki akarta rájuk terjeszteni egységesen a kifejezés használatát.

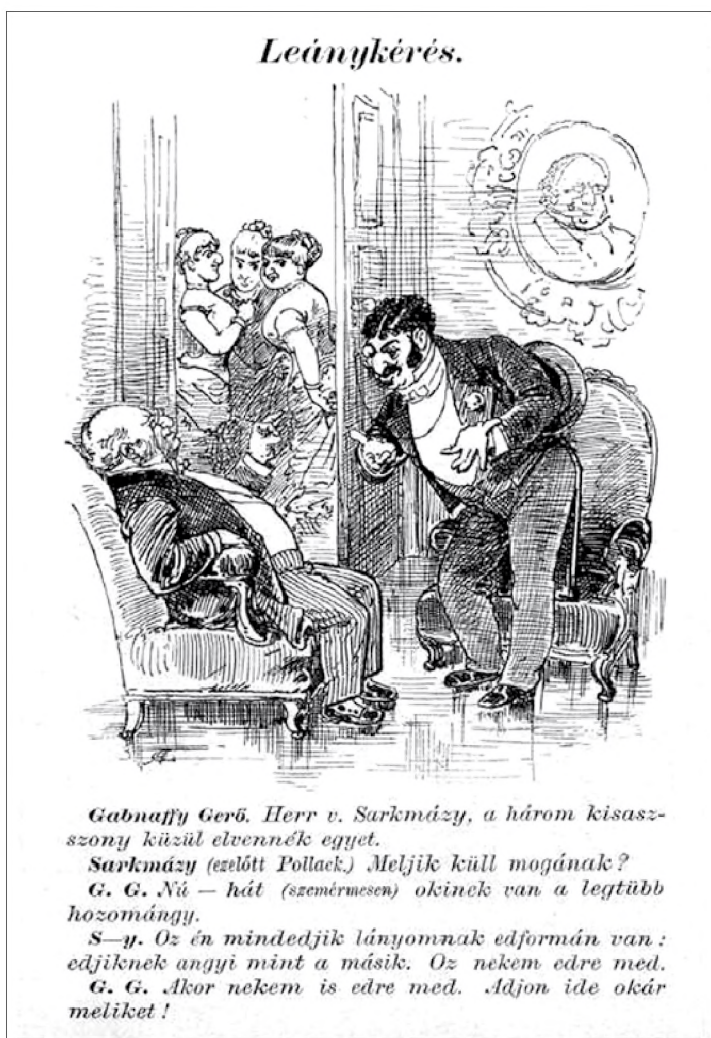
Concha ugyanakkor megjegyzi, hogy egy rendkívül fontos társadalmi tényező mint államalkotó csoport mindenképpen kimaradt a gentryk csoportjából. Ez a nemesi rétegen kívül álló középosztálybeli, kifejezetten gazdasági, kereskedelmi, illetve ipari tevékenységet űző tőkésék, ún. *pénzemberek* és kiemelkedő értelmiségi státuszú személyek rétege. Concha megjegyzi, hogy ez a társadalmi réteg már az 1848-as forradalmi átalakulás és korszakváltás előtt is hermetikus elkülönültségben élt az uralkodó társadalmi osztályoktól, ráadásul kis létszámú csoportként tekinthetünk rájuk már akkor is. Nemesi rangjuk nem volt, Concha a kialakulóban lévő polgárság *patriciusainak* nevezi őket,²⁴ utalva ezzel arra a különleges pozícióra,

amelyet gazdasági befolyásuknál fogva töltöttek be a kereskedelem világában. És egyébként is, önmagában az egész magyar társadalommal szemben is megfigyelhető volt valamiféle tudatos elkülönülésük. Ennek a társadalmi rétegnek az 1870-es évekbeli időszak ugyancsak nem kedvezett, bár az általános gazdasági prosperitás jótékony hatással bírt a nemzetgazdaság fejlődésére, de az egyéni vállalkozói, tőkés rétegek törekvéseinek nem kedvezett, a gentry csoportjába pedig nem volt lehetséges betagozódni. Concha véleménye szerint, ha másért nem, felekezeti okokból nem tudták a dzsentrikt és a tőkés polgárok megtalálni az eszmei közös pontokat gondolkodásmódjukban.

Concha szerint ez a kifejezetten ipari és gazdasági tevékenységet folytató, efféle érdekeltségekkel rendelkező tőkés csoport az izraelita felekezeti vallási és etnikai csoport közösségéhez tartozott, és a köztük létrejövő egységet akadályozta a vallási, világnézeti, általános szemléleti, izlésbeli, gazdasági és gondolkodásbeli különbözőség.²⁵

Concha álláspontja tényszerűen elfogadható azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi egység a gentry és a nagytőkés polgárság között ténylegesen elmaradt, erre tekinthetünk történetileg faktuálisan. Az a megállapítása ugyanakkor véleményem szerint vitatható,

miszerint ennek az elmaradt egyesülésnek bármilyen köze is lehetett volna a két csoport közötti vallási, illetve etnikai különbözőségeknek.²⁶ A zsidóság állandóan aktív asszimilációs készsége és őszinte azonosulási szándéka az általuk lakott európai országok közös társadalmi összérdekeivel – elég, ha csak az 1848-as forradalom és szabadságharc kihívásaiban való szerepvállalásukra gondolunk – nem valószínűsíti, hogy a gentry réteghez való csatlakozásuk elmaradásának háttérben bármilyen eszmei-világnézeti-gondolkodásbeli nézeteltérés vagy érdekellentét állt volna fenn.²⁷ Concha szerint ebben a viszonylatban egy esetleges érdekellentét kialakulása inkább a földbirtokokkal kapcsolatos tulajdoni viszonyok eloszlásához lehetne köthető. *A gentry* című írás szerint a fent

*Gabnaffy Gerő. Herr v. Sarkmázy, a három kisasszony közül elvonnék egyet.
Sarkmázy (ezelőtt Pollack.) Meljlik küll mogának?
G. G. Nü – hát (szemérmesen) okinek van a legtöbb hozománygy.
S–y. Oz én mindedjik lányomnak edformán van: edjiknek angyi mint a másik. Oz nekem edre med.
G. G. Akor nekem is edre med. Adjon ide okár meliket!*

„Mutatvány” az 1886. évre szóló „Dzsentri-naptárból”²⁹

említett tényezők és okok miatt a legmagasabb értelmiségi státuszt és kiemelkedő szellemi műveltséget képviselő, gyárakban, bankokban és műszaki intézményekben folyó munkákban érdekelt felsőpolgári csoport sem tudott betagozódni ebbe a rétegbe, bár ennek a rétegnek a fejlődése folyamatosan emelkedő tendenciát mutatott az elemzett korszakban.²⁸ Ez a fejlődés mégsem eredményezte, hogy saját gazdasági prosperitásuk elősegítse a dzsentriségbe való bekapcsolódásukat.

Concha részletesen elemzi annak a folyamatnak a hazai keretek között kialakult viszonyrendszerét, amely a gentry csoportjának és hazai fejlődésének megjelenéséhez vezetett, és elengedhetetlennek tartja a kifejezés etimoló-

giai háttérének vizsgálatát abban a történeti értelemben is, amely alapján saját országának közegében létrejött, megjelent és kialakult a gentry csoportja. Ezért Concha annak érdekében, hogy a gentry kifejezés elterjedésének hazai okait minél világosabban érthetővé tegye, részletesen kitér annak a történeti háttér folyamatnak a bemutatására, amely Angliában a gentry megjelenését előidézte.³⁰

6. A gentry Angliában

Concha részletesen vizsgálja, hogy milyen társadalmi tényezők alkották a gentryk rétegét saját hazájukban, Angliában. Elsőként a szó etimológiáját, nyelvtani értelmezését tárja fel. Concha kifejti, hogy a szó eredeti jelentése nemes, a szó gyökere, „gens” annyit tesz, nemzetség és nemesség, a „ry” toldalék fejezi ki a rangot. Megjegyzi, hogy a „ry” toldalékot az angol nyelv több társadalmi osztály megnevezésére is használja (például „proletary”).

A nemesség megjelölésére rendelkezésre áll a „nobility” szó is, amelynek használata még gyakoribb a gentrynél, és a tulajdonképpeni nemesemberek csoportjának megnevezésére szolgál, kifejezetten a gentry szótól való megkülönböztetés céljából. A *nobleman* és a *gentleman* jelentésében egymással egyébként is „szemben állnak”, hiszen az egyik nemest, a másik pedig úriembert jelent.

A XI. században kialakult angol nemesség fejlődésében és jellegében teljesen eltér a kontinentális európai nemesség fejlődési tendenciáitól, és ez az európai „nemességi természetű” eltérő társadalmi csoport magában foglalja a gentry közösséget is. Ami Angliában a tulajdonképpeni klasszikus nemességtől megkülönbözteti a gentry rétegét az, a társadalomban és az állami politikai struktúrában betöltött szerepük és funkciójuk.

A gentry a szellem, az intellektus, az értelem és a műveltség mindenkori letéteményese és reprezentánsa. Neve előtt a klasszikus nemességgel szemben semmilyen címet nem visel.³¹ Tiszteletbeli megnevezésként bírja a gentry szót mint jelzőt. A *szellemi arisztokrácia* képviselője, ahogy Concha utal rá, az a közeg, amely tevékenyen hozzájárul az angol állam szellemi, erkölcsi, habituális méltóságának megőrzéséhez, gazdagításához és építéséhez. Ismeri az állam gazdasági és politikai viszonyait, átlátja azokat, reflexiói pedig hasznosak és fontosak az államgépzet számára.

De mi az a tényező, amellyel társadalmi befolyását és a klasszikus nemesség státuszától lényegében különböző helyzetét fenn tudja tartani? Concha válasza szerint ez egyértelműen különleges vagyoni helyzete, melynek lényege a függetlenség, amely feltételezhetően közteherviselési engedményekben realizálódik. Ehhez a vagyoni függetlenséghez társul az angol gentry réteg közérkölcsei-gének feddhetetlen mivolta is. Társadalmi gyökereit történeti szempontból az angol *középbirtokosság* rétegeiben találhatjuk meg, annak is a legmagasabb szintjén, az ún. „vitéz” rendűek csoportjában. Ez a klasszikus angol közép réteg legmagasabb társadalmi foka, amely erkölcsileg mindig kiemelkedő érdemekkel bírt, és saját társadalmi osztályában a legvagyonosabbak közé tartozik. Hasonlít

a hagyományos nemességhez, amely *jelességre, öröklött vagyoni* pozícióra és családi generációkon átívelő *erényességre* épül saját jellegében.³² Amiben azonban a gentry lényegében különbözik a klasszikus angol nemességtől az az, hogy nem *születés* útján szerzik meg pozíciójukat, sem vagyonukat és kiemelkedő szerepüket, hanem saját erejükből, az általános jog adta eszközökkel érik el, valamint szerzik meg kiváltságaikat és megbecsülésüket.³³

7. Hasonlóság az angol gentry és a magyar dzsentrri között

Felmerül ezek után a kérdés, hogy mi a lényegi hasonlóság a klasszikus angol gentryk társadalmi rétege és annak magyarországi, e névvel illetett csoportja között? Milyen okokra vezethető vissza a kifejezés hazai átvétele, megalapozott-e a jelző használata, és milyen perspektívákkal rendelkezik a magyar gazdasági és politikai élet fejlődésének jövőjében, lehet-e hathatós szerepe az állami közéletben, vagy csak egy eleve sikertelen és alaptalan kísérlet egy anakronisztikus társadalmi jelenség megvalósítására?

Az angol gentry létrejöttének történeti háttere az a jogalkotási aktus, amellyel az angol parlament a XVII. században a gentrynek szánt ún. *lovagbirtokokat* minden hűbéri kötelesség alól felmenti, és szabad felhasználású birtokokká alakítja. Miután lovagi kötelességeik alól is mentesítik őket, tevékenységüket a parlamenti és a megyei közegek hivatali szolgálatára különítik el. Kiváltságos jellegét a magyar gentry réteg így azzal nyerte el, hogy mint földbirtokos, megszabadult tulajdonainak anyagi terheitől, függetlenné vált, jelentős közteherviselési mentességben részesült, és szabad birtokosként beépült a fejlődő polgárság rétegébe.³⁴

A magyar dzsentriség tulajdonképpen szintén egy mesterséges jogi aktus elfogadásának köszönheti létrejöttét, bár annak folyamata minden szempontból eltér az angol viszonyoktól, hiszen ez a jogalkotási esemény hazánkban 1848-ban eredményezte a gentry megjelenését, tehát az angol és a magyar megjelenés között bő kétszáz év telt el.

De nem is az időbeliség a legfontosabb tényező ebben az eltérésben, hanem a kialakuláshoz kapcsolódó törvényhozási folyamatnak a hazai, szembetűnő, rengeteg különbséget mutató sajátosságai az angliai körülményekhez képest.³⁶ A jogalkotási aktusok által létrejött rendelkezések tartalmilag teljesen ellentétes tendenciákról és jogalkotói szándékokról tanúskodnak. Hiszen az angol gentry társadalmi felemelkedését a közterhek alóli mentességének, birtokai függetlenítésének és saját rendelkezésére bocsátásának, valamint a különböző hivatalokban betöltött kiemelkedő megbízatásainak köszönhetette.

Ezzel szemben, ahogy erre is utaltunk már, a magyar dzsentrri önmagát generalisan a rend jogfosztottságának állapotában érzi. Több okát is említettük már ennek, de érdemes kitérni arra is, hogy már önmagában a forradalmi, vagyis az 1848-as törvényhozás is jelentős mértékben csorbította a nemesség jogait. Ez megnyilvánult a közteherviselésben való többletkötelezettségekben, az addig adókötelezettséggel nem bíró birtokokhoz szabott fizetési

előírásokban, tulajdonának kárptólás ígérében megvalósított kisajátításában, a jobbágyok helyzetének javítása érdekében a földosztásban, mely a hazai szociális viszonyokra jótékony hatással volt, illetve a földbirtokos nemességnek a bírói, illetve a közigazgatási, ún. *uri hatóságtól* való megfosztásban.³⁷

Ezt a helyzetet súlyosbította a honvédelem helyzetének hazai átalakulása is. Az évszázadok óta garanciálisan elvárt nemesi honvédelmi kötelezettség megszüntetése ugyanis, bár a nemesség jogegyenlőségi alapokra helyezésével, de még inkább megingatta az akkorra már egyébként is bizonytalan vagyoni viszonyokat a köznemesség helyzetében. Továbbá jelentős joghátrányokat okozott a parlamenti törvényhozásból való kiszorulás is.³⁸

A magyarországi köznemesség közéleti szerepének és jelentőségének az összehasonlítása találó lehet a francia „*Constituante*”-tal,³⁹ ez igen eklatáns analógia Concha véleménye szerint a magyar és az angol gentry összehasonlítását tekintve. Az angol gentry kifejezést a magyar köznemességre az 1870-es évek egyik jelentős politikai esszéjében használták először.⁴⁰

A folyamatokhoz tartozik egy 1875-ös politikai fúziós kísérlet is, mely egy konzervatív párt létrehozatalának a kísérletében a hazai mezőgazdasági viszonyok normalizálásának céljával szintén gentry néven említi az agrárvilág középbirtokosi rétegét.⁴¹ A lényegi különbség mindezekkel együtt egyértelmű. Míg Angliában a gentry-csoport egy kis létszámú, komoly közéleti funkciókkal rendelkező, *quasi* szellemi arisztokráciát képvisel, vagyoni-földbirtokosi függetlenséggel és rendkívül kedvező társadalmi helyzettel, a hazai viszonyok között ez a réteg egy elégedetlen, elkeseredett, vagyoni és politikai befolyásától megfosztott, kiváltságaiban megfogyatkozó, egykor nemesi, ugyanakkor később már egyre inkább polgárriasodó, heterogén, nagy létszámú közösségre vonatkozik.

III. Befejező gondolatok

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy ezeknek az igen csak szembevetendő különbségeknek az ellenére, mégis miért „*csempészte*” be a magyar közgondolkodás ezt az idegen *terminust* erre a korábbi helyzetéhez képest már nem túl

kedvező pozícióban tengődő társadalmi rétegnek a megnevezésére és azonosítására. Ha Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Eötvös József, Bajza József, Vajda János, Bródy Sándor vagy akár Krúdy Gyula, illetve Móricz Zsigmond szépirodalmi munkásságának aspektusából figyeljük meg a kifejezés használatát, annak előfordulási közegét, szituációit és jellegét, véleményem szerint ebben a hazai fogalomhasználati jelenségben félreértelmezhetlenül érzékelhető valamiféle szarkasztikus irányultság is, a tulajdonképpen *gúny* jelenléte.

Gúny, mert egy virágzó, szellemi kiváltsága által felemelkedő társadalmi csoport megnevezését láthatjuk alkalmazni egy régi, tulajdonképpen törvényileg már nem is garantált, de azokért még mindig kétségbeesetten küzdő, elszegényedett közéleti csoportra. Mintha érzékeltetni kívánna a hazai irodalom, hogy egyszóval országunkban egy egykor sikeres, nagy múltbeli érdemekkel rendelkező társadalmi réteg, amelynek számos nyughatatlan próbálkozása ellenére is, szinte komikus módon nem sikerül megvalósítania ön maga tekintetében azt a megújulást és felemelkedést, amely a megnevezésükre szolgáló kifejezéshez tartozó valódi, klasszikus angolszász csoportosulásnak kifejezetten a közügyekben való jártasság, *intellektus*, *szellemi és erkölcsi kiváltság* által sikerült.

De az irodalomban érzékelhető szarkasztikus *gúny* mellett az összehasonlításnak, a megfeleltetésnek talán még jelentősebb és egyértelműbb oka lehet az a szembevetendő hasonlóság is, ami abban a jogi aktusban áll fenn, amely létrehozta mind a klasszikus angol gentry világot, mind a későbbi,

kontinentális keretek között pozicionáló magyarországit. Ugyanis a két, egymástól kétszáz évnyi időbeli távolságra lévő jogalkotási mozzanat, habár teljesen más eredményekkel és következményekkel járt, mégis rendkívül sok rokon vonást mutatnak egymással. Mind a kettő esetében egy radikális fordulat történt egy-egy társadalmi réteg közéleti pozíciójának megváltoztatásában, amely törvények által szentesítve alakította át a rendiségi viszonyokban, kifejezetten magyar oldalon, a gazdasági, a politikai, a társadalmi, a szociális, a mezőgazdasági, sőt még a műveltségi, a művelődési, az oktatási és a kulturális viszonyokat is. Az eredmények és a következmények azonban nyíltan eltérőek lettek. Az egyik oldalon egy kiváltságukról több téren is tanúságot tett, szellemi érdemeiben kitűnő társadalmi réteg kiemelkedését és politikai-gazdasági térnyerését látjuk. Azonban hazánk esetében a rendiség

Dzsentrí testvérpár (1905 körül)³⁵

társadalmi átalakulása és radikális reformjai mentén, a köznemességnek szinte teljes megszűnésével, az új, polgárisodó, birtokos középosztály létrejöttét láthatjuk, és a

nemesség közéleti egzisztenciájának kizárólag a törvényhozásban kiemelkedő jelentőségű pozícióval rendelkező főnemességre való szorítkozását.

VASAS, TAMÁS

Wer ist der Gentry? Győző Concha über den Wandel der ungarischen Standgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Zusammenfassung)

Das Ziel meines Aufsatzes ist die Vorstellung des Staatstheoriephänomens, das nach Győző Concha (1846–1933) als Ergebnis der Ereignisse in der Rechtsverfassung und Gesetzgebung in Ungarn von Jahren 1848, später 1867 und endlich 1880, das die Erscheinung und Entwicklung der Gesellschaftsschicht Gentry begründet und erfüllt. Der Aufsatz betrifft die Bekanntgabe des etymologischen Hintergrundes vom Begriff Gentry und die historischen Wurzeln dieses besonderen Mittelstandes von der klassischen Staatsschicht in England. Der Aufsatz analysiert und belehrt die staatlichen, rechtlichen, politischen, gesellschaftlichen, demografischen und volkswirtschaftlichen Momente in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die den Status der verschwundenen und wirklichen, der ehemals in

der feudalen volksrechtlichen Einrichtung stabilisierte Mitteladeligen-Schicht wankend machen, in ihren Grundlagen verändern, und die Entstehung einer neuen staatsbildenden Gruppe verwirklichen, welche Gruppe nach der Terminologie der rechtlichen, politischen, staatsphilosophischen Fachliteratur in der Zeit der Jahrhundertwende als Gentry genannt wurde. Das Ziel ist die Interpretation jenes staats-theoretischen Mechanismus, der die Erscheinung in neuen gesellschaftlichen Rollen und Positionen und die Existenz in immer eingeschränkten Machtpositionen von der unteren, die ehemaligen Privilegien verlorenen Adeligen unvermeidlich macht, als einen Schicht-Wandel-Prozess, der zu einer besonders bedeutenden Phase der Entwicklung des bürgerlichen Staates und der Gesellschaft führt.

Jegyzetek

1. CONCHA Győző: A gentry. *Budapesti Szemle*, 1910. 400. sz. 1–34. p. (első közlemény); 401. sz. 173–199. p. (második közlemény).
2. CONCHA Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmái között*. II. kötet. Budapest, 1935, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 111–155. p.
3. CONCHA Győző: *A konzervatív és a liberális elv*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005, Attraktor Kiadó, 113. p.
4. HK I. rész 2. cím
5. FERRARIO, Giulio: *Il costume antico e moderno o storia del governo, della milizia, della religione, delle arti, scienze ed usanze di tutti i popoli antichi e moderni*. VII. 2. kötet. Firenze, 1831, Vincenzo Battelli <https://upload.wikimedia.org>
6. CONCHA 2005, 115. p.
7. CONCHA 2005, 116. p.
8. CONCHA 2005, 112. p.
9. CONCHA 2005, 114. p.
10. CONCHA 2005, 114. p.
11. CONCHA 2005, 115. p.
12. CONCHA 2005, 115. p.
13. KOI Gyula: Concha Győző (1846–1933). In HAMZA Gábor – SIKLÓSI Iván (szerk.): *Magyar jogtudósok*. V. kötet. Budapest, 2015, ELTE Eötvös Kiadó, 60–65. p.
14. CONCHA 2005, 117. p.
15. CONCHA 2005, 118. p.
16. PISZTÓRY Mór: *Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája*. I. kötet. Pozsony – Budapest, 1884, Stampfel, 153–156. p.
17. <http://www.huszadikszazad.hu/1927-junius/politika/concha-gyozo>
18. CONCHA 2005, 116. p.
19. CONCHA 2005, 117. p.
20. CONCHA 2005, 118. p.
21. Concha itt Otto von Bismarck kereskedelmi és gazdaságpolitikájára utal.
22. CONCHA 2005, 119. p.
23. Feltételezhetően a „gentry” kifejezés megjelenésének hátterében, legalábbis Concha szerint, az a hazai szintű törekvés állt, amely egy széles körű társadalmi érdekegyesítést kívánt erősíteni Magyarországon a XIX. század második felében.
24. CONCHA 2005, 118. p.
25. CONCHA 2005, 119. p.
26. GÓDZSÁK Attila: *Az organikus állameszme útja Concha Győzőig*. Szakdolgozat. Miskolc, 2014, 15. p. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/18977/12680.pdf>
27. CONCHA 2005, 119. p.
28. CONCHA 2005, 120. p.
29. Mutatvány a sajtó alatt lévő 1886. évre szóló „Dzsenti-Naptár”-ból. *Ország-Világ*, 1885. 39. sz. 640. p. A „Borsszem Jankó” írástudói (JANKÓ János – SCHLESMANN János – HOMICSKÓ A. – FARAGÓ J. – FÉNYES A.): *Az 1886. évre szóló Dzsenti-Naptár*. Budapest, 1886, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
30. CONCHA 2005, 120. p.
31. Lásd a „Lord” vagy „Sir” kifejezéseket.
32. ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Ford. SZABÓ Miklós. Budapest, 1994, Gondolat Kiadó, 79. p.
33. CONCHA 2005, 121. p.
34. CONCHA 2005, 122. p.
35. GERŐ András – JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Enikő (szerk.): *Volt egyszer egy Magyarország*. Budapest, 1996, Balassi Kiadó – Magyar Nemzeti Múzeum, 125. kép <https://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index339.html>
36. CONCHA 2005, 129. p.
37. CONCHA 2005, 130. p.
38. EGRESI Katalin: Concha Győző konzervatív állameszméje. *Jog – Állam – Politika*, 2009. 1. sz. 79. p.
39. Pulszky Ágost jellemzése 1833-ban.
40. VÖ. ASBÓTH János: *Három nemzedék*. Pest, 1873, Franklin Társulat.
41. CONCHA 2005, 132. p.

